

HAYBER GEÇİDİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Ferhat ÇİFTÇİ*

Öz

Türkistan ve Hint Alt Kıtası'nı birbirine bağlayan ve Sefid Kûh (Sepin Gar) sıradağlarında yer alan Hayber Geçidi; askerî, ticarî ve kültürel açılardan stratejik bir öneme sahiptir. Türk tarihi açısından da aynı bir ehemmiyete sahip olan Hayber Geçidi, XIX. yüzyılda İngiliz Hindistan'ı ile Afganlar arasında sınır olmuş ve bu sebeple İngilizler, bölgeye dair yaptığı araştırmalarda zengin bilgiler vermişlerdir. Bu çalışmada Türkistan'ın güneye açılan boğazlarından biri olan Hayber Geçidi'nin kısa tarihi, içinde Sefid Kuh'un da bulunduğu fiziki coğrafyası ve önemli yerleri, tarihî coğrafya metoduyla verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hayber Geçidi, Sefid Kûh (Sepin Gar), Hindistan, Afganistan, Türkistan, Pakistan, Tarihi Coğrafya, XIX. Yüzyıl.

Some Notes On Historical Geography Of The Khyber Pass

Abstract

The Khyber Pass, which connects Turkistan and the Indian Subcontinent and is located in the Sefid Kûh (Sepin Gar) mountain range; has a strategic importance in terms of military, commercial and cultural aspects. The Khyber Pass, which has a special significance in terms of Turkish History, became a border between British India and Afghans in the 19th century. For this reason, the British have provided rich information by researching the region. In this study, the short history, physical geography and important places of the Khyber Pass, which is one of the southern straits of Turkistan, has been tried to be given by historical geography method based on the 19th century resources. In this study, the short history of the Khyber Pass, which is one of the straits of Turkistan opening to the south, its physical geography and important places, including Safed Koh, are tried to be given by the method of historical geography.

Keywords: The Khyber Pass, Safed Koh (Spin Ghar), India, Afghanistan, Turkestan, Pakistan, Historical Geography, 19th Century.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, infoferhatciftci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3922-0241.

Giriş

Hayber Geçidi, dünyanın en önemli ve en ünlü geçitlerinden biridir. Tarihsel süreçte İç Asya (Türkistan) ve Hint Alt Kıtası'nı birbirine bağlayan bir koridor görevi görmüştür. Bu geçit, âdeta Hint Alt Kıtası ve İç Asya arasına bir set çeken yüksek Hindukuş Dağları'nı kesen; Bolan, Gomal, Kurram ve Toçi gibi geçitlerin en önemli ve en düzgün güzergâha sahip olanıdır. Bu stratejik öneminden dolayı Hayber, askerî açıdan kilit konumunda olmuştur. Tarih boyunca kuzeyden Hindistan'a ulaşmak isteyen Pers, Grek, Türk, Moğol ve Afgan kavimleri bu geçidi kullanmışlardır. Diğer taraftan çok sık olmamakla birlikte Maurya, Gürkanlı, Sih ve İngiliz İmparatorlukları da bu geçidi güneyden kuzeye aşmaya çalışmışlardır.

Hayber Geçidi aynı zamanda Hint Alt Kıtası'yla kuzeydeki kültür ve medeniyetlerin birbirleriyle etkileşimini sağlayan en önemli köprülerden biri olmuştur. Budizm bu bölgede ortaya çıkmış; Kuşan İmparatorluğu, Akhunlar ve Kabilşahiler sayesinde bölgede tutunup tüm dünyaya yayılmıştır. Bununla birlikte bu tarihi geçit, yüzyıllar boyunca İpek Yolu'nun önemli bir kolu olarak kullanılmıştır.

1. Hayber (خیبر) Adı

Hayber Geçidi, dünyanın en önemli ve en çok bilinen geçitlerinden biri olmasına rağmen Hayber adının kökeni hakkındaki bilgiler yeterli değildir. Arapça “خیبر” ve İbranice “ח'ייבר” olarak geçen bu ismin kökenine dair en eski teori, günümüzde Medine yakınlarında bulunan ve ismi İbranice “kale” anlamına gelen Hayber ile aynı olduğudur.

İslâm tarihinde Hayber, VII. yüzyılda (628) Hz. Peygamber'in yönettiği savaştan dolayı meşhur olmuştur.² Rivayete göre Hz. Ali (RA) bu savaşta üstün cesaret göstermiştir. VIII. yüzyılda bu kahramanlığın hatırasını yaşatmak isteyen geçit çevresindeki Peştunlar, buraya Hayber adını vermişlerdir. Benzer şekilde bu geçitteki Ali Mescid de Hz. Ali'yi anmak için inşa edilmiştir.³ Buna rağmen klasik Orta Çağ eserlerinde⁴ ya da bölgeye dair klasik orijinal kaynaklarda Hayber Geçidi'nin adına rastlanmamaktadır.⁵ Moğol dönemine gelin-

¹ Yakut ve Ebu'l Fida Arap Yarımadası'ndaki Hayber (خیبر) adının Yahudi dilinde kale (ח'ייבר) anlamına geldiğini ifade eder. Hayber aslında, Medine'nin yaklaşık 180 km kadar kuzeyinden başlayan ve denizden 850-1000 m. yükseklikte yer alan etrafı volkanik topraklarla çevrili geniş bir vadinin adıdır. Yakut'un *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinde de Hayber adının anlamı kale (الحصن) olarak geçer. Ebu'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 94; Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), C. II, Beyrut 1410/1990, s. 409; Muhammed Hamidullah, “Hayber”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 20-22.

² Hamidullah, *a.g.e.*, s. 20-22.

³ Ahmed Hasan Dani, *Peshawar*, Khyber Mail Press, Peshawar 1969, s. 192; “Khyber Agency”, <http://www.khyber.org/pashtoplaces/khyber.shtml>, (04.04.2020).

⁴ Belazuri (*Fütühat'ül Buldan*), Biruni (*Kitâb'üt-Tahkik Mâ li'l-Hind*), Hsüen-Tsang (*Hsüen-Tsang Seyahatnamesi*), (*Hudud'ül Alem*), Hurdazbih (*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*), İbni Batuta (*Rihletü İbn Battûta*), İbni Haldun (*Kitâbu'l-İber*), İbn Havkal (*Sûrat el-Arz*), İstahri (*Mesâ-liku'l-Memâlik*), Mesudi (*Muruc ez-Zehab*), Mukaddesi (*Ahsenü't-Takasim*), Taberi (*Tarih-i Kebir*).

⁵ Abdur Rahman, *The Last Two Dynasties Of The Sahis*, PhD Thesis, Australian National University, 1976, s. 1 vd.; Javed Iqbal, “Etymology Of The Word Khyber: Tracing The Origin Of The Name Of The Khaiber”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, Vol. LIX, Issue 3, 2011, s. 66.

diğinde ise özellikle XIV. ve XV. yüzyıllarda Babür'ün Afganistan'ı fethetmesiyle birlikte "Hayber" adı kaynaklarda görülmeye başlamıştır. XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılan Babürname'de Hayber adı şöyle geçmektedir: "Hindistan tarafından dört yol çıkar. Biri, Lemganat (Peşaver) üzerinden gelir. Bu yolda, Hayber dağlarında (Sefid-Küh), biraz geçit vardır."⁶

Hayber adının etimolojik kökenine dair nispeten yeni teoriler de ortaya atılmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Amerikalı araştırmacı Gene D. Matlock tarafından ileri sürülen görüşe göre Hayber ismi etimolojik olarak çok eski tarihlere uzanmaktadır. Bu teoriye göre "Antik dönem Hindu mitlerinde aile adları Kheebri (Khebrews) ya da Kheeber (Heber) bağlanmış, katılmış; Fenike ve İbrani (Hebrew) olarak anılan ve dünyanın birçok yerinde koloni kuran iki kardeş vardı. Kheeber, Khyberia, Heyber, Cybera, Caibeiri, Quivira" gibi varyasyonları olan Hayber isminin kökeni de temel olarak buraya dayandırılmıştır.⁷ Diğer bir araştırmacı Edward Pococke bu görüşü destekleyerek "Caibeiri ya da Khyberi (Khebrew-i ya da Hebrews) ifadesini Khyber halkı olarak belirtmiş ve Fenikelilerin kökeninin Afganistan'a" dayandığını ifade etmiştir. Tüm bu görüşler ışığında Javed Iqbal'ın de makalesinde belirttiği üzere Hayber isminin kökenine dair bilgiler yetersiz kalmaktadır. Hayber isminin klasik Orta Çağ kaynaklarında geçmemesi buranın isminin o dönemde başka isimlerle anıldığı ya da XV. - XVI. yüzyıllarda konulduğu sonucunu ortaya koymaktadır.⁸

2. Tarihte Hayber Geçidi

Türkistan'ın güney kısmı sayılan Afganistan'ın Hindistan'a açılan en önemli kapısı konumundaki Hayber Geçidi'nde Türklerden önce; Persler, Makedonya İmparatorluğu, Maurya İmparatorluğu, Greko-Baktria Devleti ve Partlar hakimiyet kurmuştur. Ceyhun'un güneyine indiği bilinen ilk Türk topluluğu Yüe-chihlerin baskısından kaçan Sakalardır. Daha sonra Hunlara mağlup olan Yüe-chihler, Hindistan'a ilerleyerek M.Ö. I. veya M.S. I. yüzyılda Hindistan'ın ilk bağımsız devleti olan Kabil merkezli Kuşan İmparatorluğu'nu kurarak İpek Yolu'nda Hindistan ve Roma dünyası arasında ipek taşımışlardır.⁹

M.S. IV. yüzyılın ortalarından 557 yılında yıkılana kadar Hayber bölgesine Akhunlar hâkim olmuş; Türk Kağanlığı-Sasani ittifakıyla bu devlet yıkıldıktan sonra Hayber bölgesi, Türk Kağanlığı'na bağlı Türkşahiler ve Hinduşahi

⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Babürname: Babür'ün Hâtratu*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970, s. 202; Iqbal, "a.g.m.", s. 67.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Gene D. Matlock, *From Khyber (Kheeber) Pass to Gran Quivira (Kheevira)*, NM and Baboquivari, AZ, Author Choise Press, Lincoln 2002, s. 29-30 vd.; Matlock, *India Once Ruled The Americas!*, IUniverse, Lincoln 2000, s. 7; Matlock, "What Osama Bin Laden Doesn't Want You to Know About the Phoenicians and the Jews", <http://www.viewzone.com/phoenician.html>, (05.04.2020); Iqbal, "a.g.m.", s. 68.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Matlock, "What Osama Bin Laden Doesn't Want You to Know About the Phoenicians and the Jews", <http://www.viewzone.com/phoenician.html>, (05.04.2020); Iqbal, "a.g.m.", s. 68.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 128-130, 253, 326-327; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 36; Ahmet Taşağıl, *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 48.

Prenslikleri (Kabilşahiler) tarafından idare edilmiştir. Sonraki süreçte müs-takil hale gelen bu prenslikler Araplarla Hayber Geçidi üzerinde birçok defa savaşmışlardır. Kabilşahiler, Araplara karşı Afganlar ile ittifak yapmış; bunun karşılığında Afganlara Hayber Geçidi'nde bir kale inşa etme izni vermiştir.¹⁰ Böylece büyük bir kısmı dağlarda yaşayan Afgan kabileleri, Hayber'i de içine alan Güney Türkistan topraklarında yayılmış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölge artık Afganistan adıyla anılmaya başlamıştır.

663 yılında Araplar Hayber'e inmiştir. Ancak burada tutunamayarak yerini Tahiriler ve Saffari Hanedanlıklarına bırakmışlardır.¹¹ Bu hanedanlıkların ardından Samani Devleti kurularak Afganistan'a hâkim olmuş; X. yüzyıla doğru yerini Hayber'e birçok akın düzenleyen Gaznelilere bırakmıştır.¹² Gazneli Mahmud, Afganistan üzerinden Hindistan'a geçmek için başta Hayber olmak üzere; Bolan, Gomel ve Toçi geçitlerinden toplamda 17 sefer düzenlemiştir.¹³ Gazneli-Selçuklu mücadelesinden sonra ortaya çıkan siyasi boşluğu değerlendiren Gurlular, 1178-1180 arasında Hayber Geçidi'ni zapt etmiş ve ardından Lahor'a ilerleyerek 1186 yılında Gazneli Devleti'ne son vermişlerdir. Gaznelilerin mirasını 1206 yılında Delhi Sultanlığı devralmıştır.¹⁴

Gurlulardan sonra Harzemşahlar, Hayber bölgesinden Sind'e kadar olan bölgeye (Pakistan'ın kuzeybatısı) ve tüm Afganistan'a hâkim olmuşlardır. 1220 yılında Cengiz Han, tüm Harzemşah ülkesini ele geçirerek Hayber yoluyla Sind'e kaçan Sultan Celalüddin'i aynı güzergâh üzerinden takip etmiş ve Moğollar Sind'e geçerken genelde Hayber'i kullanmışlardır.¹⁵ Moğollardan

¹⁰ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 257; Abdur Rehman, *a.g.t.*, s. 45-46, 63, 88; Erkin Ekrem, *Hsiuan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 161; Töre Sivrioğlu, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s. 66-67; Door James Wynbrandt, *A Brief History of Pakistan*, Facts On File, New York 2009, s. 45; Buddha Prakash, "Gilgit in Ancient Times", *Bulletin of Tibetology*, Vol. VII, Nu. 3, Gangtok November 1970, s. 19; Kürşat Yıldırım, "Wu Gong Seyahatnamesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 217, Ağustos 2015, s. 35.

¹¹ İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 133-134; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 41-43; Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 81-84.

¹² Yakut El Hamevi, *Mucemu'l-Buldan*, C. III, Dâru Sâdr, Beyrut 1977, s. 172; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 348-349; Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, 4. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 230-233; İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 590; Enver Konukçu, "Hinduşahiler", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 117-118; Aydın Usta, "Sâmâniler", *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 67.

¹³ Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 179-266; Paddy Docherty, *The Khyber Pass: A History Of Empire And Invasion*, Faber & Faber Limited, London 2014, s. 129-135; Mirhand, *Gazneliler & Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye*, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul 2009, s. 52; Clifford Edmund Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Munshiram Monoharlal Publishers, New Delhi 1992, s. 52.

¹⁴ Esir, *a.g.e.*, IX, s. 363, 368-369; Reşidü'd-Din Fazlullah, *Cami'ü't - Tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 91; Barthold, *Türkistan*, s. 318; Esir, *a.g.e.*, XI, s. 147-149; Mirhand, *a.g.e.*, s. 169; C.E. Bosworth, *The Later Ghaznavids*, Edinburg University Press, New York 1977, s. 125; Docherty, *a.g.e.*, s. 136-137; İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", *TDVİA*, C. XIV., İstanbul 1996, s. 208.

¹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, İstanbul 2013, s. 117-118, 119, 157, 290-291; *Moğollann Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları,

sonra Emir Timur, Hayber üzerinden Hindistan'a 1398-1399 yıllarında sefer düzenlemiştir.¹⁶

XV. yüzyıl sonlarında Timur'un varisi olarak ortaya çıkan Zahirüddin Muhammed Babür Şah'ın Hayber tarihinde ayrı bir önemi vardır. Hayber ismi, ilk defa Babür tarafından kullanılmıştır ve bu tarihten sonra geçit, bu isimle kaynaklarda yer almıştır. Babür, Hindistan'a toplamda beş sefer düzenlemiş ve 1526'da Babürlü Devleti'ni kurmuştur.¹⁷ 1556 yılında tahta çıkan Babür Sultanı Ekber Şah, Hayber'de imar faaliyetlerinde bulunmuş ve buradaki kabilelere 1585 yılında seferler düzenlemiştir. Özbek-Babürlü mücadelesi neticesinde Babürlü Devleti, Hindukuş'un güneyine çekilmiştir. Bu boşluktan faydalanan Sihler, Pencap bölgesini ele geçirerek Hayber'e hâkim olmuştur.¹⁸

Babürlülerden sonra Afganistan'daki son Türk hakimiyeti 1736 yılında Nadir Şah tarafından kurulmuştur. 1738 yılında Hayber civarında Babürlü ordusunu mağlup ederek Hindistan yolunu açmıştır.¹⁹ Nadir Şah, 1747 yılında öldürülünce, Batı Afganistan komutanlarından Ahmed Şah Abdali, Afgan Emirliği'ni kurmuştur.²⁰ Böylece Ceyhun ile Hindukuş Dağları arasında yaklaşık bin sekiz yüz yıl süren Türk hakimiyeti son bulmuş ve bu coğrafya adından da anlaşılacağı üzere Afganların yurdu haline gelmiştir.

Ahmed Şah Dürrani; Marata, Sih ve Babürlü Devleti ile mücadele etmek için çoğunluğu Hayber üzerinden olmakla birlikte Hindistan'a yediden fazla sefer düzenlemiştir. Ancak Afganlar, Kuzey Hindistan'da gittikçe güçlenen Sihler ve Maratalar sebebiyle stratejik Hayber Geçidi'ni doğal bir sınır olarak kabul etmişlerdir.²¹

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarındaki savaşlarla Hayber Geçidi çok büyük önem kazanmıştır. Anglo-Afgan Savaşı'nda (1839-1842), İngiliz ordusu Hayber'de Afganlar tarafından pusuya düşürülerek imha edilmiştir.²² İkinci Anglo-Afgan Savaşı'nda (1878-1880) İngilizler Hayber'i de kullanarak Afgan topraklarını işgal etmişlerdir.²³ Üçüncü ve son Anglo-Afgan Savaşı (1919), Hayber Geçidi'nin çevresinde gerçekleşmiş ve 8 Ağustos 1919'da Rawalpindi Anlaşması imzalanmıştır. Böylece Afganistan'ın bağımsızlığı İngilizler ta-

Ankara 2010, s. 182, 185-186; Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 117-121; Docherty, *a.g.e.*, s. 146-148.

¹⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 156-160; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 22; Docherty, *a.g.e.*, s. 152-154.

¹⁷ Arat, *a.g.e.*, II, s. 226, 359, 390; Docherty, *a.g.e.*, s. 160-162; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 6.

¹⁸ Bayur, *a.g.e.*, II, s. 143, 211, 305; Docherty, *a.g.e.*, s. 167-168; Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 166, 184-185.

¹⁹ W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan*, Oxford University Press, London 1950, s. 41-42; Bayur, *a.g.e.*, III, s. 8, 32.

²⁰ Feyz Muhammed Katib Hazara, *Kitab-ı Mustasab-ı Sirac-ül Tevarih*, C. I-III, Dar'ül Saltanah, Kabul 1912, s. 10.

²¹ Feyz, *a.g.e.*, s. 10-27; Bayur, *a.g.e.*, III, s. 241, 244; Docherty, *a.g.e.*, s. 174-178.

²² John William Kaye, *History of War In Afghanistan*, Vol. II, WM. H. Allen & Co., London 1874, s. 360 vd.; Bayur, III, s. 242-244; Wheeler, James Talboys, *A Short History Of India and The Frontier States of Afghanistan*, Nipal and Burma, Macmillan and Co., London 1884, s. 557-559.

²³ Louis Dupree, *Afghanistan*, Princeton University Press, New Jersey 1980, s. 408; Bayur, *a.g.e.*, III, s. 451-456.

rafından kabul edilmiştir. Bu anlaşmayla Hayber Geçidi, Afganların elinden çıkmıştır. Geçit, günümüzde Pakistan sınırları içerisinde yer almaktadır.²⁴

Resim-1: Hayber Geçidi'nin Güneydoğu Girişinin Havadan Görünüşü²⁵

3. Hayber Geçidi'nin Coğrafi Yapısı Hakkında Bazı Tasvirler

Günümüzde bütünüyle Pakistan'ın kuzeybatı sınırları içerisinde kalan Hayber Geçidi, sadece bu ülkenin kuzeybatı sınırı değil aynı zamanda yüzyıllar boyunca Afganistan ve ötesindeki tehditler için tüm Hindistan Alt Kıtası'nın en ön savunma hattı olmuştur. Hayber ismi aynı zamanda Spin Ghar (Sefid Kûh) dağ serisinin son uzantılarını oluşturan, kırık ve kurak tepelerdeki aralığa verilen addır. Geçidin etrafındaki iki sırttan doğan akarsular, Hayber vadisini ve geçidini şekillendirir. Yüksekliği 180 ilâ 300 metre arasında değişen killi yaprak taşı ve kireç taşından oluşan tepeler arasından geçen kıvrımlı yollar, Jamrud'un birkaç km ilerisindeki Shadi Bagiar açıklığından Hayber tepelerine girer ve kuzeybatıya doğru 53 km kadar devam ederek Kabil Nehri'ne kadar uzanan Lowyah Dakkah Ovası'na ulaşır.²⁶

Hayber Geçidi, Türkistan üzerinden Hindistan'a açılan en büyük geçit olsa da günümüzdeki ismiyle ilk defa XVI. yüzyılın ilk yarısında yazılan Babürname'de geçmiştir.²⁷ Ancak Hayber Geçidi'ne dair geniş ve detaylı bilgiler, İngilizlerin buraya yöneldiği XIX. yüzyılda verilmeye başlanmıştır.

²⁴ Bayur, *a.g.e.*, III, s. 531-532, 654; Fraser, *a.g.e.*, s. 195-198; Dupree, *a.g.e.*, s. 441-443.

²⁵ "The Khyber Pass", <https://www.nationalgeographic.org/media/khyber-pass/#the-khyber-pass>, (22.06.2020).

²⁶ Paddy Docherty, *The Khyber Pass*, Faber & Faber Limited, London 2014, s. 15; "Khyber Pass", *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pass>, (02.03.2020).

²⁷ Arat, *a.g.e.*, II, s. 202, 226, 359, 390; Babür Hindistan'ın şehir ve vilayetlerindeki hayvanlardan bahsederken farklı bir tür maymunun Sefid-Kûh'daki Hayber bölgesinde yaşadığını kaydeder. Arat, *a.g.e.*, III, s. 451.

XIX. yüzyıldaki tarihsel kayıtlar Hayber Geçidi'ne dair detaylı ve önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Afganistan ve Hindistan arasındaki başlıca geçit olan Hayber, genel anlamda Peşaver ve Celalabad arasındaki Sefid Kûh'un (Ak Dağ) bulunduğu bölgede yer alır. Hayber Geçidi, Jamrud'un yaklaşık 5 km batısındaki Kadam'dan başlar, kıvrımlı yollar üzerinden kuzeybatı yönünde 48 km ilerledikten sonra Celalabad Ovası'nın girişindeki Dakka'da son bulur. Hayber bölgesi coğrafi çeşitliliğe sahiptir. Geçitte verimli topraklardan oluşan dar vadiler vardır ve vadileri çevreleyen çorak tepeler engebeldir. Dik sırtlar ve dar boğazlardan akarsu yatakları boyunca ilerleyen geçidin yolu, at arabası trafiği için yeterli genişliktedir ve en yüksek tepesi olan Landi Kotal (Kotal, geçidin doruğu ya da sırtı demektir) deniz seviyesinden 1100 metre yüksekte olup çok eğimlidir. Peşaver Ovası deniz seviyesinden 366 metre yüksekliktedir ki sadece Jamrud'dan Landi Kotal'a yükseliş 731 metredir. Bu da 27 km'lik bir mesafede 1,5 km'de yaklaşık 43 metre eğim yapmaktadır. Geçidin yukarı ucu da alçalış halindedir. Dakka deniz seviyesinden 400 metre yüksekliktedir. Buradaki yol 20 km'de 700 metre düşer ki bu da 1,5 km'de yaklaşık 60 metre yapar. Bu eğim dik değil kademelidir.²⁸

Hayber Geçidi'nin bulunduğu dağ silsilesinde iklim yüksekliğe göre değişkenlik gösterir. Kışlar soğuk, yazlar serin geçer. Sıcaklıklar güneye doğru belirgin şekilde yükselir. Bölge üzerinde yağışlar değişkenlik gösterir. Ancak Ocak-Nisan döneminde yoğun olmak üzere yıllık ortalama 400 mm (16 inç) civarında yağış alır.²⁹ Elphinstone'a göre,

*"Hayber'in iklimi aşırı soğuk ya da aşırı sıcak olmak üzere değişkenlik gösterir. Genel olarak serindir, ancak aşağı kısımlardaki vadiler, onları çevreleyen dağların neden olduğu havanın durgunluğundan dolayı sıcaktır ve alçak çorak tepeler her yerde olduğu gibi yaz aylarında dayanılmaz derecede sıcak olur."*³⁰

²⁸ William Moorcroft and George Trebeck, *Travels In The Himalayan Provinces Of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. II, London, John Murray, Albemarle Street, 1841, s. 352-353; Elphinstone, *a.g.e.*, II, s. 42-43; Henry Havelock, *Narrative Of War In Afghanistan 1838-39*, Vol. II, Henry Colburn Publisher, London 1840, s. 187-194; Edward Thornton, *A Gazetteer Of The Countries Adjacent To India On The North-West; Including Sinde, Afghanistan, Beloochistan, The Punjab, And The Neighbouring States*, Vol. I, Wm. H. Allen And CO., London 1844, s. 386-388; Major William Hough, *A Narrative Of March And Operations Of The Army Of The Indus In The Expedition Into Affganistan In The Years 1838-1839*, Under The Command Of H.E. Lieut. General Sir John Keane, W. Thacker And Co. St. Andrew's Library, Calcutta 1840, s. 313; Phil Robinson, *Cabul Or Afghanistan*, Sampson Low, Martson, Searle & Rivington, London 1878, s. 64-65; George Lawrence, *Reminiscences Of Forty-three Years In India*, John Murray, London 1874, s. 33-34; William Nott, *Memoirs and Correspondence Of Major-General Sir William Nott*, Vol. II, Ed. Joachim Hayward Stocqueler, Hurst And Blackett, London 1854, s. 421; C.R. Markham, *The Mountain Passes on the Afghan Frontier of British India*, The Royal Geographical Society, Vol. 1, No. 1, (Jan., 1879), ss. 38-62; J. Gelson Gregson, *Through The Khyber Pass*, Elliot Stock, London 1883, s. 10; Boris Rustam-Bek-Tageev, *Po Afganistanu. Priklyucheniya Russkago Puteshestvennika (Journey Through Afghanistan. Adventures of a Russian Traveler)*, D.P. Efimova, Mockba 1904, s. 156-157; S. Edward A. Morphy, *The Khyber*, Thacker, Spink & Co., Bombay 1899, s. 2-3.

²⁹ "Khyber Pakhtunkhwa", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pakhtunkhwa>, (20.06.2020).

³⁰ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s. 42-43.

Buna göre Hayber coğrafyasının karasal iklim şartlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hayber güzergâhı, yaklaşık 40 km uzunluğunda olup dik sırtlara ve çok dar boğazlara sahiptir. Yol genelde sel yatakları boyunca ilerler ve aniden yağmur yağması halinde tehlikeli bir hal alır. Durgun zamanlarda Hayberiler geçidin belli noktalarında belirlenmiş miktarlarda geçiş vergisi alırlar ancak sıkıntılı dönemlerde yağma faaliyetlerine girerler.³¹ İngilizlerden önce Hayber'deki büyük çaplı imar faaliyetleri 1556 yılında Babürlü tahtına çıkan Ekber Şah tarafından yaptırılmıştır. Ekber Şah, Hayber'e arabaların geçebileceği taş yollar, hanlar ve posta istasyonları inşa ettirmiştir.³² 1883 yılında Hayber Geçidi'nin coğrafi yapısı kendine has beşeri şartları da belirlemiştir. Bununla birlikte Hayber Geçidi'ndeki imar faaliyetleri, geçidin Hindistan imparatorlukları için de önemini ortaya koymaktadır.

Gregson'un verdiği Hayber mesafeleri:³³

Başlangıç	Bitiş	Mesafe	Yol Durumu
Dakka	Landi Kotal	22,5 km	İyi Yol
Landi Kotal	Ali Mescid	14,5 km	İyi Yol
Ali Mescid	Jamrud	17,7 km	İyi Yol

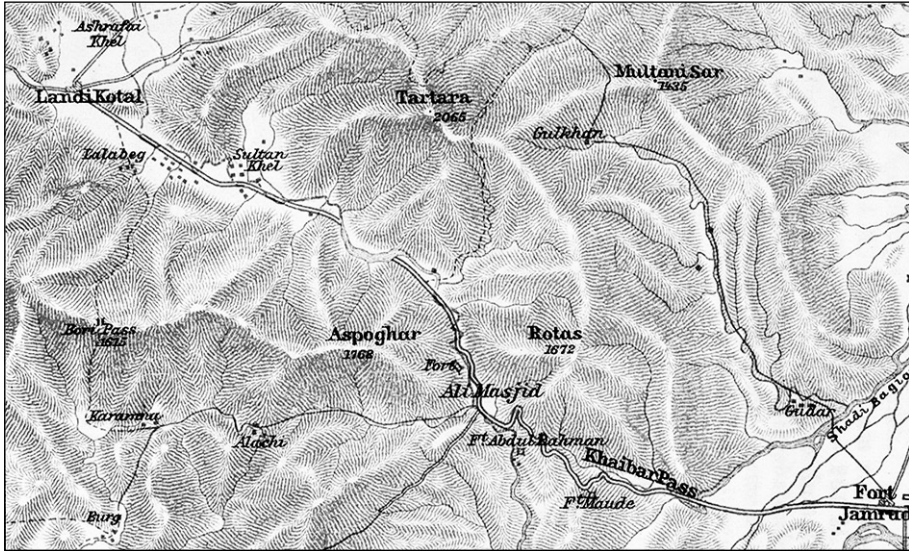
Geçidin kuzeyinde yer alan Kabil Nehri'nin kıyısındaki Dakka, Hayber Geçidi'ne girmeden önceki son yerleşimdir. Buradan itibaren güneydoğudaki Landi Hana'ya doğru gevşek taş yataklarının üzerinden kademeli bir yükselişe geçen yol, genel olarak iyi ve düzdür. Kuzey ve güneydeki yükseltilerin geçişi kademeli olarak daraltması geçidin bazı noktalarında şiddetli akıntıların olmasına sebep olur. Geçidin ortalarına doğru yol düzeler ve daha az taşlı olan bir kısımda ilerler. Geçidin genişliği bazı kısımlarda 100 ilâ 200 metre arasında değişir ve son yarıda düzenli bir yükseliş gösterir. Geçidin ikinci bölümü gittikçe dar bir hal alır. Tepeler genellikle bodur çalılarla kaplı uçurumlardan oluşur ve askeri açıdan stratejik öneme sahiptir. Bu kısımdan sonra Landi Hana'ya gelmeden önceki yol doğuya doğru ilerler ve İskender Kalesi'ne ulaşır. Çevresinde tarım arazileri olan Landi Hana köyü, yolun güneydoğu yönünde ve 1,5 km kadar uzağında olup dağların yamacında yer alır. Buradaki yükseklik yaklaşık 800 metre olup geçidin genişliği yaklaşık 200 metredir.³⁴

³¹ Elphinstone, *a.g.e.*, II, s. 43.

³² Ekber Şah, merkezi otoriteyi ve Orta Asya ile ticareti güçlendirmek için Agra'dan Kabil'e üzerinde her 27 km'de bir han ve 50 km'de bir posta (yam) istasyonunun olduğu Hayber üzerinden geçen bir taş yol inşa ettirmiştir. Bayur, *a.g.e.*, II, s. 143, 211, 305; Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 72; Docherty, *a.g.e.*, s. 167-168; Sivrioğlu, *a.g.e.*, s. 166, 184-185.

³³ Gregson, *a.g.e.*, s. 109.

³⁴ Hough, *a.g.e.*, s. 309; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 188; Isaac Nicholson Allen, *Diary Of A March Through Sindh And Afghanistan*, J. Harchard And Son, London 1843, s. 349-350.

Harita-1: Hayber Geçidi'nin Kroki³⁵

3.1. Sefid Kûh (سفید کوه) - Sepin Gar (سپین غر)

Hayber Geçidi ile kesilen Sefid Kûh (Ak Dağ), Pakistan ve Afganistan arasında doğal bir sınır oluşturan, batı yönünde Peşaver Vadisi'nden (Pakistan) Loreh Vadisi'ne (Afganistan) kadar 160 km'den fazla uzunluğa sahip olan bir dağ silsilesidir. Dağın zirve noktası olan Sikaram ile birlikte deniz seviyesinden 4760 metre yükseklikte olan ve kesintisiz bir şekilde devam eden bu sıradağların ortalama yüksekliği 4300 metredir. Kabil Nehri'nin havzasını Kurram ve Afridi Tire bölgelerinden (Pakistan) ayırır. İndus Nehri'ne ulaşan Kabil Nehri tarafından kesilmesi dışında, Sefid Kûh Hindukuş dağ sistemindeki Şandur uzantısıyla doğrudan bağlantılıdır. Hayber Geçidi'nin yer aldığı Sefid Kûh'un doğu bölgesine Hayber Dağları da denilmektedir. Sefid Kûh'un batısında ise Peyvar Geçidi yer almaktadır.³⁶ Sefid Kûh, bu önemli pozisyonları dışında coğrafi açıdan birçok önemli noktanın bulunduğu kollara ayrılmaktadır.³⁷

³⁵ "Khyber Pass", http://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/baedeker_indien_1914/txu-pcl-maps-khyber_pass_1914.jpg, (22.06.2020).

³⁶ Muhammed Hekim Nahiz, *Afganistan Coğrafya Ansiklopedisi*, C. I, haz. Ali Ergun Çınar, Seyed Ali Moujani, Tika, İstanbul 2015, s. 534; Mountstuart Elphinstone, *An Account Of The Kingdom Of Caubul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary, And India*, Vol. I, Richard Bentley, London 1842, s. 134-135; Nott, a.g.e., s. 421; Thornton, a.g.e., I, s. 385-386; "Spin Ghar Range", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Spin-Ghar-Range>, (19.06.2020).

³⁷ Sefid Kûh'un güneye uzanan boynuz şeklindeki kolu, Kurram Vadisi'ni Logar Vadisi'nden ayırır, ancak Azro pozisyonundan geçince ünlü Huşi ve Hacı Gar deve boynunu oluşturur, daha sonra Tire Geçidi'nden Gardez'in kuzeyindeki vadiye doğru uzanır. Onun kollarından biri Çarh'ın batısındaki Berki Racan ve Sacavend'i içine alır. Diğer kol ise Tikeh'in doğu bölümlerini, Heft Asya, Loreh, Şeş Gav, Sultan Mahmud Zabolî'nin (Gazneli Mahmud) türbesini de içine alarak ikiye ayrılır. Onun bir kolu, Zenehan, Tasan, Ramek'ten Devlet Han, Zurmat, Band Sardeh ve Gazne'ye kadar kuzey ve doğudan çevrelemektedir. Diğer kol ise Behlül sırtı ve Beybeyi nehrinin çevresinde yer almaktadır. Mapin Çharh'ın bazı kolları Kabil'den birkaç mil uzaktadır ki bu uzun ve kısa dağ silsileleri arasında Kabil ve Loger, Meydan ve Tangi Wardak yer almaktadır. Nahiz, a.g.e., s. 534.

Sefid Kûh (Sepin Gar), Sanskritçe metinlerde “*Beyaz Renkli Dağ*” şeklinde geçmektedir.³⁸ Sefid Kûh’a dair kayıtlar, Çinli Budist rahiplerçe çok erken tarihlerden itibaren tutulmaya başlanmıştır. V. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan üzerinden Pamir Dağları yoluyla Hindistan’a giden Fa Hsien, “*Küçük Karlı Dağlar*” denilen ve muhtemelen Sefid Kûh olan dağlık bölgeden geçerken donma tehlikesi geçirmiştir.³⁹

VII. yüzyılın ilk yarısında Nagarahâra’ya (Celalabad) gelen Hsüan-Tsang, bölgeyi şöyle tarif etmiştir: “*Dört bir yanı uçurumlar ve doğal bariyerlerle çevrilidir.*”⁴⁰ Buna göre Hsüan-Tsang’ın doğal bariyer olarak bahsettiği kısımlardan biri Celalabad Ovası’nın güneydoğu sınırı olan Sefid Kûh olmalıdır.

VIII. yüzyılın ortalarında, bölgedeki Türkler hakkında önemli bilgiler veren Çinli keşiş Wu Gong ve Koreli keşiş Hye Ch’o Gandara’ya (Kuzeybatı Pakistan) gelmiş; dönüşte ise günümüz Afganistan topraklarını kullanmışlardır. Wu-Gong Gandara-Toharistan arasındaki bölgeye dair bilgi vermezken; Hye Ch’o Himalaya eteklerindeki vadilere paralel olarak Budizmin önemli bir merkezi olan Çitral (Lovari Geçidi)-Lahman-Kabil’in kuzeydoğusundaki Kapisa hattından ilerleyerek farklı bir güzergâh tercih etmiştir.⁴¹ Wu-Gong’un Hindistan’dan hangi geçit yoluyla geçtiği tam olarak bilinmese de Hye Ch’o’nun güzergahı dikkat çekicidir. Muhtemelen Hye Ch’o, Sefid Kûh bölgesinde donma tehlikesi geçiren Fa Hsien’in aksine, Himalaya eteklerindeki güzergahı takip ederek bir başka alternatif rota olan Çitral-Lahman arasındaki Kunar Vadisi’nden geçmiştir. Hye Ch’o’nun daha zorlu ve uzun olan bu güzergahı kullanması onun dini motivasyonlar ile bu bölgeye gittiğini göstermektedir. Diğer yandan bu güzergahın Kasım-Mayıs ayları arasında kapalı olduğu⁴² bilindiğine göre seyyahın Türkistan’a geçmek için yaz ya da sonbahar aylarını tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Babür, Sefid Kûh Dağları ile ilgili şunları söylemektedir:

“Kûh-i Sefid, Nigenhar’ın (Nuristan) cenubundadır. Benges (Kurram) ile Nigenhar’ı ayıran bu dağdır. Atlı adam geçemez. Bu dağdan dokuz çay

³⁸ İlk kelime Farsça’nın bir lehçesi olan Derice’de beyaz (sefid); Peştuca’da “*sepin*” olarak geçerken, ikinci kelime Derice’de “*renk*” (gon) anlamına gelmektedir. Üçüncü kelime olan dağ ise Farsça’da “*kuh*”, Derice’de “*gar*” ve Peştuca’da “*ghar*” olarak geçer. Nahiz, *a.g.e.*, s. 534.

³⁹ Herbert A. Giles, *Record Of The Buddhistic Kingdoms*, Trübner & Co., London 1877, s. 25-26; James Legge, *A Record Of Buddhistic Kingdoms Being An Account By The Chinese Monk Fâ-Hiens Of His Travels In India And Ceylon (A.D. 399-414)*, Clarendon Press, Oxford 1886, s. 40; Kürşat Yıldırım, “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Yaz 2015, s. 51-52.

⁴⁰ Si-Yu-Ku, *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner & Co., London 1884, s. 91.

⁴¹ Hye Ch’o, *The Hye Ch’o Diary Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, trans. Y. Han-Sung, J. Yün-Hua, I Shotaro and L.W. Preston, Asian Humanities Press-Po Chin Chai Ltd., California-Seoul 1984, 48-51; Yong-Seong Cho, *Wu-Ko’ng Seyahatnamesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 26, 30; Yıldırım, “a.g.m.”, s. 8-9; İhsan Ali vd., “New Exploration In The Chitral Valley, Pakistan: An Extension Of The Gandharan Grave Culture”, *Antiquity*, Vol: 76, Issue: 293, September 2002, s. 648.

⁴² Marcus Nüsser and Wolf Bernhard Dickore, “A Tangle In The Triangle: Vegetation Map Of The Eastern Hindukush (Chitral, Northern Pakistan)”, *Erdkunde*, Vol: 56, Issue: 1, Jan. - Mar. 2002, s. 41-42.

*çıkır. Bu dağda kar hiçbir zaman eksik olmaz; belki de bu yüzden Kûh-i Sefid demişlerdir. Aşağı derede hiçbir zaman kar yağmaz. İkisinin arası yarım günlük yoldur. Bu dağın eteğinde havadar yerler vardır. Suları soğuktur ve buza ihtiyaç yoktur.*⁴³

Sefid Kûh'a dair güncel kaynaklar Babür'ün verdiği bilgilerin bir kısmını doğrulamaktadır. Buna göre Peşaver'in yaklaşık 30 km batısından başlayan Sefid Kuh, Celalabad'ı Kurram Vadisi'nden ayırır. Daima karın olduğu bu dağda, birçok akarsu ve vadi yer alır.⁴⁴ Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Babür, Sefid Kûh'a dair detaylı ve güvenilir bilgiler vermiştir. Bununla birlikte müellifin bu dağlardaki akarsulara dair verdiği bilgiler, Sefid Kûh coğrafyasının tamamına değil, belli bir kısmına dair bilgi sahibini göstermektedir. Babür'ün başşehrinin Kabil olması ve Hindistan seferleri için Hayber Geçidi'ni kullanması, bilgi sahibi olduğu bölgenin Hayber dolayları olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

XIX. yüzyıl kaynakları, Sefid Kûh'a dair günümüzdekine yakın bilgiler vermektedirler. Vigne, Sefid Kûh'u şu şekilde tarif etmektedir: “Yüksekliği tahminen 5100 metredir ve Hindukuş'tan Nepal'e kadar olan Himalayaların güney tarafındaki muazzam sıradağlardan ayrı olan tek dağdır.”⁴⁵ Wood'a göre, “Sefid Kûh büyük ölçüde çorak bir yüzeye sahiptir. Ancak düzensiz taşlık ve kum renkli yüzeyi arasındaki güzel vadiler çöldeki vahalar gibidir.”⁴⁶ Campbell, Kabil Nehri'nin güneyinde yer alan Sefid Kûh Dağları'nın yüksekliğinin 4500 metreyi aştığını ifade etmiştir.⁴⁷ Ayrıca Thornton tarafından ana kaynaklara dayanarak kaleme alınan araştırma eserde şu şekilde kaydedilmiştir: “Bu dağlarda genelde arduaz, kireç taşı ve az miktarda kum taşı bulunmasına rağmen bölgenin yerlileri bu minerallerin tespit edilmesini ve elde edilmesini engeller. Dağlardan çıkan mineraller, Ali Mescid'deki suya karışarak sağlığa zararlı hale gelir.”⁴⁸ İki büyük tektonik alanın birleştiği Hayber Bölgesi, kireç taşı ve kumtaşı gibi morfolojik kayaçların bulunduğu bir yapıya sahiptir.⁴⁹ Diğer yandan Sefid Kuh Dağları'nın başlangıç noktasından Şınvar'a kadar olan bölgede granit, gnays, fosfat, selit, kuartz vb. önemli madenler çıkmaktadır.⁵⁰

⁴³ Arat, *a.g.e.*, II, s. 205.

⁴⁴ Sefid Kûh Dağları'ndaki akarsu ve vadiler şu şekildedir: kuzeyde Hayber, Naziyan, Şınvar, Eçin, Deh Bala, Peçir Agam, Veziri, Hugiyanı, Keçe, Mamahil, Merkihil (gil), Nigerhil, Tatu, Eşpan, Hisarek Galzai, Tizin, Serubi, Bethak, Şiyuki, Çehar Asyab, Museni, Sorhab, ElTemur, Tengi Verdek, Şenz, Navegi, Celgeyi Gazni, Şolger, Ab Bend, Dile Vazehah. Güneyde ise Tira, Kurram, Caci, Rokiyani, Hasan Hil, Meçlegu, Rud Ahmadzai, Zermet, Tutahil, Meydan Hule, Der Meylen, Neke, Giyan, Mest Toy, Bir Gutı. Nahiz, *a.g.e.*, s. 534.

⁴⁵ Godfrey Thomas Vigne, *A Personal Narrative Of A Visit To Ghuzni, Kabul And Afghanistan, And Of A Residence At The Court Of Dost Mohamed, With Notices Of Runjit Sing, Khiva, And The Russian Expedition*, Whittaker & Co., London 1840, s. 232-233.

⁴⁶ John Wood, *A Journey To The Source Of The River Oxus*, John Murray, London 1872, s. 105.

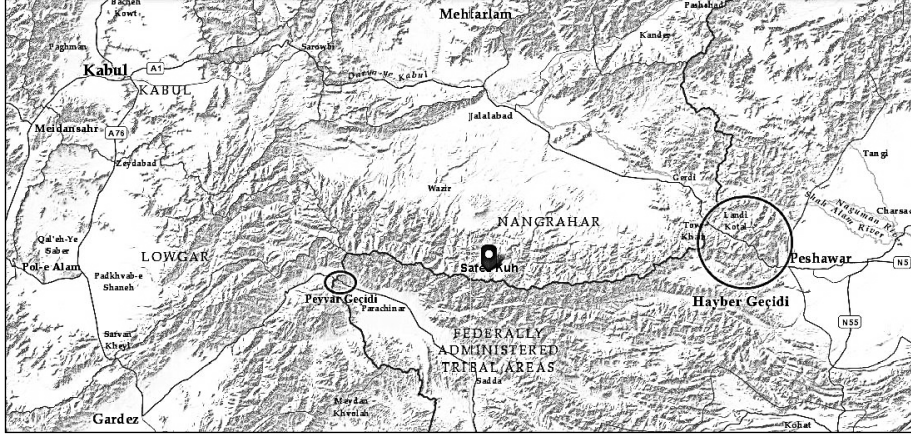
⁴⁷ John Campbell, *The Afghan Frontier*, Edward Stanford, London 1879, s. 15.

⁴⁸ Thornton, *a.g.e.*, I, s. 385-386.

⁴⁹ Muhammed Naveed Anjum, “Rock Aggregate Potential of the Limestone Units in the Khyber Formation, Khyber Ranges, Pakistan”, *International Journal of Economic and Environmental Geology*, Vol: 9, Issue: 4, January 2018, s. 15-16.

⁵⁰ Nahiz, *a.g.e.*, s. 534; Muhammad Sadiq Malkani vd., “Mineral Deposits Of Khyber Pakhtunkhwa and Fata (Pakistan)”, *U.J.Sci Techl*, Vol: 6, November 2017, s. 23.

Buna göre XIX. yüzyılda Sefid Kûh'un coğrafi yapısına dair bilgiler, bilimsel ölçü metotlarının kullanıldığını göstermektedir. Diğer yandan Hayber bölgesinin kayaç yapısı ve yeraltı zenginlikleri güncel araştırmalar tarafından da doğrulanmaktadır.

Harita-2: Sefid Sıradağları ve Çevresi⁵¹

3.2. Landi Hana (النڊي خانہ) / Landi Kotal (النڊي کوتل)

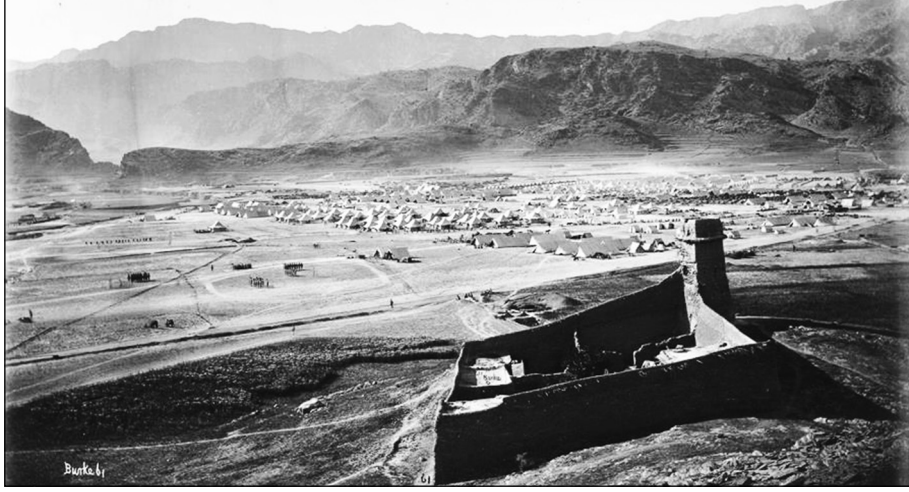
Landi Hana, Hayber Geçidi'nin batı girişindeki ilk yerleşim yeridir. Lwārgai (لوارگی) Ovası'nda yer alan Landi Hana, Hayber Geçidi'nin en zorlu kısmıdır. Geçidin doğu girişi olan Kadam'dan 37 km, batı girişinden (Landi Hana'nın batı ucu) 11 km uzaklıktadır. Tekerlekli arabalar için zorlu olan dar ve kayalık geçit, buradan batıya doğru dik bir şekilde alçalır. Landi Hana 3,5 km genişliğinde bir koridordur. Kuzeyinde büyük bir kayalık yükselirken; güneyinde derin bir uçurum yer alır. Landi Hana'nın yer aldığı ovanın merkezinde ise Landi Kotal Kalesi bulunur. Müstakem bir konumda olan kalenin yakınlarında bir mezarlık yer alır. Birçok yerlinin ve Avrupalı askerin gömülü olduğu bu mezarın yakınlarında ise su tankları ve kervansaray vardır.⁵²

Landi Hana'dan Lalbağ'a giden yol kısa bir yükselişten sonra alçalışa geçer. Tam bu kısımda birleşen iki yol vardır. Bu yolların alt kısmı nehir yatağındadır ve daha hızlı ilerlenir. İkinci yol Landi Hana'dan itibaren dik bir şekilde yükselir ve daha sonra bu yükseliş iki noktada karşılaşılan yokuş hariç, kademeli bir hal alır ancak bu yolda yürümek zordur. Lalbağ'a doğru yolun ilerleyen kısımları yaklaşık 4 metre genişliğindedir. Dar bir şekilde ilerleyen yolu genişletmek ve güçlendirmek için bazı çalışmalar yapılsa da genelde tek seferde bir devenin geçişine izin verir. Yolun vadiye bakan sağ tarafında bir uçurum yer alır. 3 km'lik bir yükselişten sonra 1000 metre yükseklikte bulunan geçidin zirve noktasına ulaşılır. Bu yükseliş doğuya doğru ilerler ve bir

⁵¹ Safed Kuh, Nangarhār, AFG, <https://landlook.usgs.gov/landlook/viewer.html>, (31.08.2020).

⁵² Hough, *a.g.e.*, s. 309; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 189; Nott, *a.g.e.*, s. 421; Thornton, *a.g.e.*, I, s. 387; C.M. MacGregor, *Central Asia Part II, Office Of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871*, s. 767; Morphy, *a.g.e.*, s. 16-17; Markham, "a.g.m.", ss. 38-62.

kontrol noktasının olduğu güneydoğuya doğru kıvrılır. Bu hâkim noktada nispeten düzleşen yol, Lalbağ Vadisi'ne doğru alçalışa geçer. Yolun etrafında yer alan taş evler geçilerek Lalbağ Vadisi'ne ulaşılır. Bu kısımdaki taşlı yol, 1825-1853 yılları arasında Peşaver'de görev yapan İngiliz komutanı Albay Frederick Mackeson tarafından tamir ettirilmiştir.⁵³

Resim-2: Landi Hane'nin 1878-80 yılları arasında Burke tarafından çekilen fotoğrafı⁵⁴

3.3. Lalbağ (لعل باغ)

Lalbağ Vadisi, Hayber Geçidi'nin orta kısımlarında yer alan 10 km uzunluğunda ve 400 metre genişliğinde büyük bir kısmı ekili arazilerden oluşan bir vadidir. Kuzeybatı-güneybatı yönünde ilerlerken çalılık ve ağaçlık araziye sahip vadi, sol tarafta kalan Lalbağ yerleşkesine doğru açılır. Lalbağ Vadisi'nin merkezinden geçen yol taşlıktır. Etrafında kerpiç ve taşlardan yapılmış olan toplamda seksen-yüz civarı evin olduğu ufak köyler yer alır. Vadinin Ali Mescid'e doğru olan kısmının sonunda yolun iki tarafında Evrenzib tarafından inşa ettirildiği söylenen kuleler vardır. Yolun sol tarafında kulelerden biri tarafından deforme edilen bir Budist Sphola Stupası yer alır.⁵⁵

Sphola Stupası'nın M.S. III. veya IV. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu döneminde inşa edildiği sanılmaktadır.⁵⁶ Siyah kayalık bir zemine inşa edilmiş olan stupanın yapımında pişmemiş tuğlalar kullanılmıştır. Yapının zemin kısmı, kare şeklindeyken; üst kısımlara doğru kademeli olarak daralır. Yapının

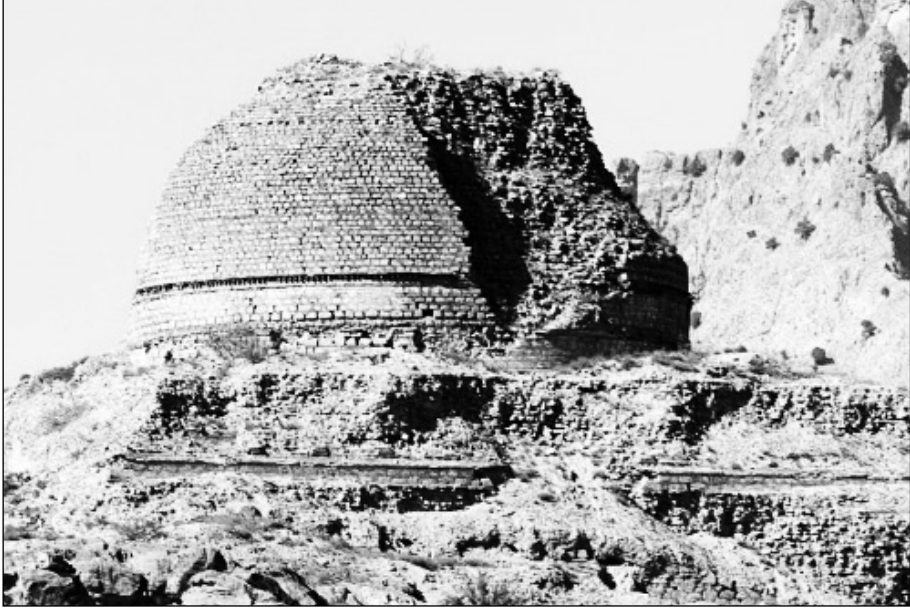
⁵³ Charles Masson, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol: I, Richard Bentley, London 1844, s. 158; William Barr, *Journal Of a March From Delhi To Peshawur and from Thence To Cabul*, James Madden & Co., London 1844, s. 349; Hough, *a.g.e.*, s. 310-311; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 190; Allen, *a.g.e.*, s. 350-351; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768.

⁵⁴ John Burke, "Landi Kotal", <https://www.wdl.org/en/item/11475/>, (12.07.2020).

⁵⁵ Masson, *a.g.e.*, I, s. 153; Allen, *a.g.e.*, s. 353; Barr, *a.g.e.*, s. 348-349; Hough, *a.g.e.*, s. 310-311; Lawrence, *a.g.e.*, s. 34; Thornton, *a.g.e.*, I, s. 19; Morphy, *a.g.e.*, s. 14-15; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768; Markham, "a.g.m.", ss. 38-62.

⁵⁶ Javed Iqbal, "Where History Meets Archaeology: Archaeological Sites and Historical Monuments Along The Khyber Pass", *Ancient Pakistan (0066-1600)*, Vol. 25, 2014, s. 48.

en üst kısmında bir kubbe yer alır. Allen'e göre bu stupa Pencap'taki Munekyala Stupası'na benzemektedir.⁵⁷

Resim-3: Lalbağ Stupası (Sphola Stupası ya da Hayber Stupası)⁵⁸

Lalbağ'ın havası temizdir, iklimi elverişli ve sağlıklıdır. Vadide birkaç su kaynağı ve iki su tankı bulunur. 1839 yılında bunlardan biri kuruyken; diğerinde az miktarda su vardır. Ayrıca buradaki köylerde su kuyuları da vardır. Lalbağ ile Ali Mescid arasında akarsuya paralel bir şekilde ilerlenir. Bu güzergâhta kayalardan yoğun bir şekilde çıkıp akıntı oluşturan su kaynakları bulunur.⁵⁹

Lalbağ Vadisi, Evrengzib kulelerinden sonra son bulur. Bu vadiyi geride bıraktıktan sonra Ali Mescid'e kadar en fazla 20 metre genişliğinde olan engebeli tepelerle kaplı bir dere yatağına girilir. Geçit, bu kısımlarda oldukça zorludur ve bir noktada 15 metreye kadar daralarak yolun sağında kalan Ali Mescid'e ulaşana kadar taşlık bir zeminde ilerler.⁶⁰

3.4. Ali Mescid (علی مسجد)

Hayber Geçidi'nin doğu girişine 13 km mesafedeki Ali Mescid, adını Hz. Ali'ye dayandırılan bir efsaneden alır. İnanışa göre Hz. Ali, burada birçok başarı elde etmiştir. Burada namaz kıldığı yere Afganlar tarafından mescid inşa edilmiştir. Geçitteki 600-700 metre yükseklikteki hâkim bir tepeye inşa edilen Ali Mescid Kalesi, Peşaver yönüne doğru ilerlerken yolun sağında kalmakta-

⁵⁷ James Atkinson, *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen & Co., London 1842, s. 377-378; Barr, *a.g.e.*, s. 349; Allen, *a.g.e.*, s. 353; Thornton, *a.g.e.*, I, s. 18.

⁵⁸ "Sphola Stupa, Pakistan", <http://ttnotes.com/sphola-stupa.html#>, (15.07.2020).

⁵⁹ Hough, *a.g.e.*, s. 311, 315; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768.

⁶⁰ Masson, *a.g.e.*, I, s. 153; Allen, *a.g.e.*, s. 354-355; Hough, *a.g.e.*, s. 311; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 190-191; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768.

dır. Birbirine bağlanan iki küçük kaleden oluşan Ali Mescid Kalesi, 45 metre uzunluğunda ve 18 metre genişliğindedir. Ancak 500 kişilik kapasitesi olan kapalı sahasının toplam ölçüsü 91'e 60 metredir. Kaleye 200-300 metre mesafedeki üç tepede karakollar bulunmaktadır. Burada yaklaşık 137 metre genişliğinde olan geçidin karşısında, çok da yüksek olmayan ancak Ali Mescid'i kontrol edebilen tepeler yer alır. Kale 1842 yılında İngilizler tarafından tamamen yıkılmıştır. Ancak 1878 yılında Ali Mescid'de Afganlarla yapılan savaştan sonra İngilizler buradaki kaleyi yeniden inşa etmişlerdir. Kaleye ek olarak geçidin batı yönünü kontrol eden gözetleme binaları inşa edilip bazı tahkimatlar yapmışlardır. Bunların yanı sıra geçidin bulunduğu vadiye karavanların mola vermesi için bir kervansaray inşa edilmiştir.⁶¹

Resim-4: Ali Mescid ve Çevresi⁶²

Ali Mescid'de çok fazla su kaynağı bulunmamaktadır. Buradaki bazı hastalıkların sebebi antimon (rastak taşı) karıştığı söylenen su kaynaklarıdır. Kalenin su tedarik ettiği kaynaklardan biri bu maddenin karıştığı kükürtlü kayaların altından çıkar. Ali Mescid Kalesi'nin içinde su kaynağı bulunmaz. Bu yüzden korunaklı bir geçitten aşağıya inilerek su tedarik edilir. Çevredeki diğer su kaynakları ahalinin temel su kaynağıdır ve zaman zaman askerler tarafından da kullanılır.⁶³

Ali Mescid'den Kadam'a giden taş zeminli yol Curah çayına paralel bir şekilde açılarak dağlık ve dar bir araziden ilerler. Ali Mescid'den itibaren yolun genişliği 5 km boyunca 130 ilâ 180 metre arasında değişir. Sonrasında ise

⁶¹ Masson, *a.g.e.*, I, s. 149; Barr, *a.g.e.*, s. 325, 336; Allen, *a.g.e.*, s. 355; Hough, *a.g.e.*, s. 312; Nott, *a.g.e.*, s. 422; MacGregor, *a.g.e.*, s. 170-171; Tageev, *a.g.e.*, s. 157; Morphy, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁶² "Ali Masjid, Khyber Agency", <https://muslimmosques1.wordpress.com/2014/09/21/ali-masjid-khyber-agency/>, (15.07.2020).

⁶³ Hough, *a.g.e.*, s. 312-313, 315; MacGregor, *a.g.e.*, s. 171.

45-65 metreye kadar daralır ve bir boğazdan geçtikten sonra genişler. İçerisinde üç gözetleme kulesinin yer aldığı bu ilk 5 km'de yüksek olan tepeler sonrasında alçalarak sarp kayalıklar halini alır ve Kadam'la birlikte Peşaver Vadisi'ne ulaşılır.⁶⁴ Ali Mescid'den Kadam'a kadar olan yol, askeri amaçlarla kullanılmak üzere Albay Mackeson tarafından yaptırılmıştır. Yapılan bu yol ilerleyişi kolaylaştırmasının yanı sıra drenaj kanalları ve kışın taşan dereye karşı bir barikat görevi görür.⁶⁵

Sonuç

Yüksek Hindukuş Dağları'nın bir uzantısı olan sarp ve dik Sefid Kûh sıradağları, Hindistan ve Türkistan arasına set çeker. Ancak stratejik açıdan ve Türk tarihi için büyük öneme sahip olan Hindistan geçitlerine ev sahipliği yapan Sefid Kûh'a dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada ise Hayber Geçidi'nin yanı sıra tarihsel kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında ulaşılan sonuçlara göre Sefid Kûh'un tarihi ve coğrafi önemi gözler önüne serilmiştir.

Sefid Kûh sıradağlarında yer alan Hayber Geçidi, Hindistan geçitleri arasında coğrafi olarak en elverişli güzergaha sahip olanıdır. Elde edilen bilgilere göre etimolojik verilerin yetersiz olduğu Hayber adı, XVI. yüzyılda Babürnameyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Geçit, sel ve çay yatakları boyunca kıvrımlı yollarla ilerlemektedir. Bu yüzden güzergâh üzerindeki Landi Hana, Lalbağ ve Ali Mescid vadileriyle geçitteki boğazlar hem temiz su kaynakları hem de askeri açıdan önemlidir. Sakalardan Nadir Şah'a kadar olan Hayber'deki Türk varlığı yaklaşık 1800 yıllık bir geçmişe sahiptir. Lalbağ'daki Budist Stupası, çevredeki bölgelerle birlikte buradaki Türk varlığının önemli kanıtlarındandır. Diğer yandan Hindistan'a açılan en önemli geçit olan Hayber, XIX. yüzyılda İngiliz, Afgan ve Sihler arasındaki mücadelede kilit konumda olarak birçok savaşa sahne olmuş ve bu sebeple bölgeye dair tarihi kayıtlarda artış görülmüştür. Sonuç olarak Hayber Geçidi, Türklerden sonra Afgan ve Sihlerin yönetimine geçse de buradaki kadim Türk varlığı sebebiyle Türkistan coğrafyasının önemli ve stratejik bir parçası sayılabilir.

Kaynaklar

- AKA, İsmail: *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- ALI, İhsan vd.: "New Exploration In The Chitral Valley, Pakistan: An Extension Of The Gandharan Grave Culture", *Antiquity*, Vol: 76, Issue: 293, September 2002.
- "Ali Masjid, Khyber Agency", <https://muslimmosques1.wordpress.com/2014/09/21/ali-masjid-khyber-agency/>, (15.07.2020).
- ALLEN, Isaac Nicholson: *Diary Of A March Through Sindh And Afghanistan*, J. Harchard And Son, London 1843.
- ANJUM, Muhammed Naveed: "Rock Aggregate Potential of the Limestone Units in the Khyber Formation, Khyber Ranges, Pakistan", *International Journal of Economic and Environmental Geology*, Vol: 9, Issue: 4, January 2018.
- ARAT, Reşit Rahmeti: *Babürname: Babür'ün Hâtratu*, C. II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1970.
- ATKINSON, James: *The Expedition Into Afghanistan 1839-1840*, Wm. H. Allen & Co., London 1842.

⁶⁴ Allen, *a.g.e.*, s. 358; Hough, *a.g.e.*, s. 313; Havelock, *a.g.e.*, II, s. 192-193; MacGregor, *a.g.e.*, s. 768-769.

⁶⁵ Robert Warburton, *Eighteen Years In The Khyber (1889-1898)*, John Murray, London 1900, s. 72; Barr, *a.g.e.*, s. 324; Allen, *a.g.e.*, s. 358-359.

- BARR, William: *Journal Of a March From Delhi To Peshâwur and from Thence To Câbul*, James Madden & Co., London 1844.
- BARTHOLD, Vasilij Vladimiroviç: *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: *Hindistan Tarihi*, C. II-III, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- BIYIKTAY, Halis: *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- BOSWORTH, Clifford Edmund: *The Ghaznavids: Their Empire In Afghanistan And Eastern Iran 994-1040*, Munshiram Monoharlar Publishers, New Delhi 1992.
- _____ : *The Later Ghaznavids*, Edinburg University Press, New York 1977.
- BURKE, John: "Landi Kotal", <https://www.wdl.org/en/item/11475/>, (12.07.2020).
- CAMPBELL, John: *The Afghan Frontier*, Edward Stanford, London 1879.
- CHAVANNES, Edouard: *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- CHO, Yong-Seong: *Wu-Ko'ng Seyahatnamesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de: *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, İstanbul 1993.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mursel Öztürk, TTK Yayınları, İstanbul 2013.
- CÜZCANI: *Tabakat-ı Nasiri*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- DANI, Ahmed Hasan: *Peshawar*, Khyber Mail Press, Peshawar 1969.
- DOCHERTY, Paddy: *The Khyber Pass: A History of Empire and Invasion*, Faber & Faber Limited, London 2014.
- DUPREE, Louis: *Afghanistan*, Princeton University Press, New Jersey 1980.
- EKREM, Erkin: *Hsiian-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- EL-HAMEVİ, Yâkût b. Abdullah: *Mu'cemül-büldân*, (Nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), C. II, Dâru Sâdr, Beyrut 1410/1990.
- _____ : *Mu'cemül-büldân*, (Nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), C. III, Dâru Sâdr, Beyrut 1977.
- EL-MUKADDESİ, Ahmed: *İslam Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- ELPHINSTONE, Mountstuart: *An Account Of The Kingdom Of Caubul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary, And India*, Vol. I-II, Richard Bentley, London 1842.
- FIDA, Ebû'l: *Ebû'l Fida Coğrafyası (Takvimül-Büldân)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- FEYZ MUHAMMED, Katib Hazara: *Kitab-ı Mustasab-ı Sirac-ül Tevarih*, C. I-II, Dar'ül Saltanah, Kabul 1912.
- FRASER-TYTLER, W.K.: *Afghanistan*, Oxford University Press, London 1950.
- GILES, Herbert A.: *Record Of The Buddhistic Kingdoms*, Trübner & Co., London 1877.
- GREGSON, J. Gelson: *Through The Khyber Pass*, Elliot Stock, London 1883.
- HAMİDULLAH, Muhammed: "Hayber", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XVII, İstanbul 1998.
- HAVELOCK, Henry: *Narrative Of War In Afghanistan 1838-39*, Vol. II, Henry Colburn Publisher, London 1840.
- HOUGH, Major William: *A Narrative Of March And Operations Of The Army Of The Indus In The Expedition Into Affganistan In The Years 1838-1839*, Under The Command Of H.E. Lieut. General Sir John Keane, W. Thacker And Co. St. Andrew's Library, Calcutta 1840.
- HYE CH'O, *The Hye Ch'o Diary Memoir of the Pilgrimage to the Five Regions of India*, trans. Y. Han-Sung, J. Yün-Hua, I Shotaro and L.W. Preston, Asian Humanities Press-Po Chin Chai Ltd., California-Seoul 1984.
- IQBAL, Javed: "Etymology Of The Word Khyber: Tracing The Origin Of The Name Of The Khaiber", *Journal of the Pakistan Historical Society*, Vol. LIX, Issue 3, 2011.
- _____ : "Where History Meets Archaeology: Archaeological Sites and Historical Monuments along the Khyber Pass", *Ancient Pakistan (0066-1600)*, Vol. 25, 2014.
- İBNÜL ESİR: *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- _____ : *El Kâmil Fi't Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İBN HURDAZBİH: *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- KAYE, John William: *History of War In Afghanistan*, Vol. II, WM. H. Allen & Co., London 1874.
- "Khyber Agency", <http://www.khyber.org/pashtoplaces/khyber.shtml>, (04.04.2020).
- "Khyber Pakhtunkhwa", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pakhtunkhwa>, (20.06.2020).
- "Khyber Pass", *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Khyber-Pass>, (02/02/2020).
- "Khyber Pass", http://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/baedeker_indien_1914/txu-pclmaps-khyber_pass_1914.jpg, (22.06.2020).
- KONUKÇU, Enver: "Hinduşahiler", *TDVİA*, C. XVIII, İstanbul 1998.

- LAWRENCE, George: *Reminiscences Of Forty-three Years In India*, John Murray, London 1874.
- LEGGÉ, James: *A Record Of Buddhistic Kingdoms Being An Account By The Chinese Monk Fâ-Hiens Of His Travels In India And Ceylon (A.D. 399-414)*, Clarendon Press, Oxford 1886.
- MACGREGOR, C.M.: *Central Asia Part II*, Office Of The Superintendent of Government Printing, Calcutta 1871.
- MALKANI, Muhammad Sadiq vd.: "Mineral Deposits Of Khyber Pakhtunkhwa and Fata (Pakistan)", *U.J.Sci Techl*, Vol: 6, November 2017.
- MARKHAM, C.R.: "The Mountain Passes on the Afghan Frontier of British India", *The Royal Geographical Society*, Vol. 1, No. 1, Jan. 1879.
- MASSON, Charles: *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, The Panjab, & Kalat*, Vol. I, Richard Bentley, London 1844.
- MATLOCK, Gene D.: *India Once Ruled the Americas!*, IUniverse, Lincoln 2000.
- _____ : *From Khyber (Kheber) Pass to Gran Quivira (Kheevira)*, NM and Baboquivari, AZ, Author Choise Press, Lincoln 2002.
- _____ : "What Osama Bin Laden Doesn't Want You to Know About the Phoenicians and the Jews", <http://www.viewzone.com/phoenician.html>, (05/04/2020).
- MİRHAND: *Gazneliler & Ravzatu's-Safa, Müluk-i Gazneviyye*, çev. Erkan Gökso, Kronik Kitap, İstanbul 2009.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- MOORCROFT, William - TREBECK, George: *Travels In The Himalayan Provinces Of Hindustan and The Panjab In Ladakh And Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, And Bokhara From 1819 to 1825*, Ed. Horace Hayman Wilson, Vol. II, John Murray, London 1841.
- MORPHY, Edward A.: *The Khyber*, Thacker, Spink & Co., Bombay 1899.
- NAHİZ, Muhammed Hekim: *Afganistan Coğrafya Ansiklopedisi*, C. I, haz. Ali Ergun Çınar - Seyed Ali Moujani, Tika, İstanbul 2015.
- NOTT, William: *Memoirs and Correspondence Of Major-General Sir William Nott*, Vol. II, Ed. Joachim Hayward Stocqueler, Hurst And Blackett, London 1854.
- NUSSER, Marcus - DICKORE, Wolf Bernhard: "A Tangle In The Triangle: Vegetation Map Of The Eastern Hindukush (Chitral, Northern Pakistan)", *Erdkunde*, Vol: 56, Issue: 1, Jan. - Mar. 2002.
- ONAT, Ayşe: *Çin Kaynaklarında Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- PRAKASH, Buddha: "Gilgit in Ancient Times", *Bulletin of Tibetology*, Vol. VII, Nu. 3, Sikkim, November 1970.
- RAHMAN, Abdur: *The Last Two Dynasties Of The Sahis*, PhD Thesis, Australian National University, 1976.
- ROBINSON, Phil: *Cabul Or Afghanistan*, Sampson Low, Martson, Searle & Rivington, London 1878.
- Safed Kuh: *Nangarhâr*, AFG, <https://landlook.usgs.gov/landlook/viewer.html>, (31.08.2020).
- SİDDİQUİ, İqtidar Husain: "Gurlular", *TDVİA*, C. XIV., İstanbul 1996.
- SİVRİOĞLU, Töre: *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017.
- SI-YU-KU: *Buddhist Records of The Western World*, Translated by Samuel Beal, Vol. I, Trübner & Co., London 1884.
- "Spin Ghar Range", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Spin-Ghar-Range>, (19.06.2020).
- "Sphola Stupa, Pakistan", <http://ttnotes.com/sphola-stupa.html#>, (15.07.2020).
- TAGEEV, Boris Rustam-Bek: *Po Afganistanu. Priklyucheniya russkago puteshestvennika (Journey through Afghanistan. Adventures of a Russian Traveler)*, D.P. Efimova, Mockba 1904.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- "The Khyber Pass", <https://www.nationalgeographic.org/media/khyber-pass/#the-khyber-pass>, (22.06.2020).
- THORNTON, Edward: *A Gazetteer Of The Countries Adjacent To India On The North-West; Including Sinde, Afghanistan, Beloochistan, The Purjab, And The Neighbouring States*, Vol. I, Wm. H. Allen And CO., London 1844.
- USTA, Aydn: "Sâmâniler", *TDVİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009.
- WARBURTON, Robert: *Eighteen Years In The Khyber (1889-1898)*, John Murray, London 1900.
- WHEELER, James Talboys: *A Short History Of India and The Frontier States of Afghanistan, Nipal, and Burma*, Macmillan and Co., London 1884.
- WOOD, John: *A Journey To The Source Of The River Oxus*, John Murray, London 1872.
- WYNBRANDT, Door James: *A Brief History of Pakistan*, Facts On File, New York 2009.
- VIGNE, Godfrey Thomas: *A Personal Narrative Of A Visit To Ghuzni, Kabul, And Afghanistan, And Of A Residence At The Court Of Dost Mohamed, With Notices Of Runjit Sing, Khiva, And The Russian Expedition*, Whittaker & Co., London, 1840.
- YILDIRIM, Kürşat: "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 1, Yaz 2015.
- _____ : "Wu Gong Seyahatnamesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 217, Ağustos 2015.